

Piotr Maroński

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Dział Historii i Badań Naukowych

ORCID: 0000-0002-8983-1796

Zabytki jurysdykcji karnej ziem polskich w wybranych krajowych zbiorach muzealnych (uwagi wstępne)

Słowa kluczowe

muzea, jurysdykcja karna, archeologia prawna, zabytki kultury materialnej, prawo karne, narzędzia kar i tortur, kat, areszty, więzienia, martyrologia

Streszczenie

Polskie muzea nie mają stałej wystawy poświęconej zabytkom jurysdykcji karnej obejmującej okres od średniowiecza do połowy XX w. Ekspozycje poświęcone tej problematyce są rozproszone. Większość muzeów posiada zbiory dotyczące tzw. archeologii prawnej, lecz prezentuje je w ograniczonym zakresie. Zabytki takie czasami eksponowane są podczas wystaw czasowych. Przykładem może być „podróżująca” ekspozycja „Dawne narzędzia kar i tortur”, złożona z reprodukcji, prezentowana w placówkach muzealnych w Polsce od wielu lat. Podobne wystawy można zobaczyć podczas pokazów plenerowych np. w Kiermusach koło Tykocina. Wystawa ta przedstawia reprodukcje zabytków archeologii prawnej w ograniczonym zakresie czasowym, skupia się bowiem na średniowieczu i wczesnej epoce nowożytnej. Podobnie jest lub było z kilkoma wystawami stałymi znajdującymi się np. w Muzeum Zamkowym w Malborku, Oddział w Kwidzynie, Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze czy Muzeum Kata w Krakowie. Należy nadmienić, że kilka muzeów prezentuje też fragmentarycznie zabytki poświęcone tej problematyce z XIX czy XX w. np. Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej Oddział Muzeum Niepodległości w Warszawie czy Izba Pamięci IPN w Warszawie przy ul. Strzeleckiej 8. Część zabytków znajduje się także na rynkach miast jak np. pręgierze czy szubienice. Co prawda w naszym kraju nie ma aż tak bogatych zbiorów jak w Europie Zachodniej, lecz polskie obiekty też są interesujące. W niniejszym artykule postaram się wstępnie omówić znajdujące się w krajowych placówkach zabytki tego typu i poświęcone im wystawy.

Zainteresowanie problematyką historii prawa materialnego jest duże. Większość polskich muzeów posiada wystawy stałe poświęcone życiu codziennemu. Elementem takiego życia było na pewno prawo karne. Społeczeństwo podlegało przecież systemowi prawnemu, którego nieodłącznym elementem były kary. Izby tortur, areszty czy więzienia miały odpowiednie wyposażenie. Wygląd takich miejsc i sprzętów tam się znajdujących od lat interesuje badaczy archeologii prawnej¹. Ławnicy sądowi pracowali w określonych miejscach, mających konkretne wyposażenie, podobnie było z katem i jego instrumentarium. Odtworzenie, do celów wystawienniczych, takich miejsc nie jest jednak proste. Zachowane zabytki nie zawsze łatwo dają się zidentyfikować. Funkcji wielu z nich możemy się tylko domyślać. Muzealnicy, starając się opracować dobry scenariusz wystawy, posiłkują się głównie zachowanymi realiami, źródłami ikonograficznymi i pisanymi z epoki. Pomocne też są wizyty studyjne w europejskich placówkach muzealnych. Najważniejsze z nich to: Torture Museum w Amsterdamie², Muzeum Tortur w Pradze³, TerrorHaza w Budapeszcie⁴, Museo Della Tortura w San Marino⁵, Torture Museum Oude Steen w Brugii⁶, Museo de la Tortura – Inquisición w Kantabrii (Hiszpania)⁷, Folter Museum w Wiedniu⁸.

Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze posiada stałą wystawę, poświęconą zabytkom prawa karnego. Nosi ona nazwę Muzeum Dawnych Tortur i prezentuje głównie repliki dawnych narzędzi tortur⁹. Ta największa w Polsce wystawa ukazuje stosowanie prawa karnego, system wymierzania kar, metody tortur w średniowieczu oraz w czasach nowożytnych. Ekspozycja daje możliwość zwiedzającym poznania mrocznej strony ludzkości.

¹ W. Maisel, *Archeologia prawna Polski*, PWN, Warszawa–Poznań 1982, passim; idem, *Archeologia prawna Europy*, PWN, Warszawa–Poznań 1989, passim, T. Maciejewski, *Narzędzia tortur, sądów bożych i prób czarownic*, Wyd. Miscelanea, Koszalin 1997, passim.

² <https://www.amsterdam.info/museums/torture-museum> [dostęp: 01.03.2022].

³ <http://www.museumtortury.cz> [dostęp: 01.03.2022].

⁴ <https://www.terrorhaza.hu> [dostęp: 03.03.2022].

⁵ <http://www.torturemuseum.it> [dostęp: 03.03.2022].

⁶ <https://www.torturemuseum.be> [dostęp: 03.03.2022].

⁷ <http://www.museodelatortura.com> [dostęp: 03.03.2022].

⁸ <https://www.foltermuseum.at> [dostęp: 03.03.2022].

⁹ G. Wanatko, *Muzeum Dawnych Tortur w Zielonej Górze*, Muzeum Lubuskie w Zielonej Górze, Zielona Góra 2010, s. 5 i nn., *Muzeum Danych Tortur*, <https://mzl.zgora.pl/wystawy/muzeum-tortur> [dostęp: 11.03.2022].

Otwarcie tej części Muzeum nastąpiło 21 lutego 2007 roku. Na powierzchni blisko 200 m² znajdują się liczne eksponaty związane z dawnym sądownictwem. Prace adaptacyjne pomieszczeń oraz przygotowanie merytoryczne ekspozycji trwały ponad dwa lata. Eksponaty jurysdykcji karnej są replikami zamówionymi na potrzeby wystawy. Ściany wypełnione są grafikami autorstwa Roberta Jurgi i przedstawiają wizerunki narzędzi tortur i ich zastosowanie. Główną część Muzeum Dawnych Tortur stanowi zrekonstruowany fragment lochu (podziemia). W miejscach takich najczęściej przebywali aresztanci i skazańcy. W zaaranżowanych niewysokich salach panuje charakterystyczny półmrok, przejścia zdobią łuki, natomiast posadzka została wyłożona cegłą. Ważnym elementem wystawy są niewątpliwie efekty dźwiękowe. Możemy usłyszeć charakterystyczne krzyki i zawodzenia, które przypominają o męczarniach, jakich doznawali skazańcy. Realizmu ekspozycji dodają specjalnie ucharakteryzowane manekiny torturowanych, a nawet spreparowane szczury. Całość stwarza wrażenie grozy i wprowadza zwiedzającego w klimat dawnej izby tortur. Ekspozycję uzupełniają narzędzia do wykonywania kar wystawiania na widok publiczny. Miały one na celu upokorzenie skazańca, co dla niektórych było gorsze niż śmierć. Na wystawie możemy zobaczyć zachowane kamienie hańbiące z okresu późnego średniowiecza. Takie kamienie były używane w całej Europie środkowej od XII do XVIII wieku. Te zachowane w muzeum pochodzą z przedwojennych zbiorów *Heimatmuseum*. Są to dwa dość ciężkie kamienie wiszące na łańcuchu, przedstawiające po obu stronach postacie kobiet. Całość waży ok. 12 kilogramów. Zazwyczaj wystawienie skazańca odbywało się w dni targowe, tak aby mogła go zobaczyć jak największa liczba ludzi. Miało to też na celu odstraszenie przyszłych przestępców¹⁰.

Zwiedzając Muzeum Dawnych Tortur, możemy zobaczyć ciekawy rękopis *Extract protocolli Judycij Grunbergensis ex actis Inquisitionalibus et Procesu criminali contra Malefacias de Annie 1663, 1664, 1665*, który, jak czytamy, stał się inspiracją do zorganizowania tej placówki. Rękopis ten jest wyciągiem z akt procesowych i informuje nas o przebiegu procesów o czary w Zielonej Górze. Księga ta, o wymiarach 20×31×5 cm, oprawiona jest w twardą obwolutę z pożółkłego pergaminu. Liczy 283 zapisane strony oraz 83 strony czyste. Najpewniej powstała przed rokiem 1665, może o tym świadczyć odcisnięta w laku na ostatniej karcie pieczęć

¹⁰ *Kamienie hańby*, <https://mzl.zgora.pl/wystawy/muzeum-tortur/najcenniejsze-zabytki/kamienie-hanby> [dostęp: 03.03.2022].

Zielonej Góry z datą 1 listopada 1665 roku. Na ten wolumen składają się protokoły, które dokumentują całokształt interesujących nas czynności prawnych. Z tego cennego źródła czerpiemy szczegółowe informacje m.in. o przebiegu tortur¹¹. W zielonogórskim muzeum z zachowanych reáliów można też zobaczyć XIX-wieczne żelazne kajdany służące do zakuwania więźniów. Tego typu zabytek znajduje się też w Muzeum Ziemi Wschowskiej¹². Wschowskie kajdany pochodzą z XIX wieku i używane były przez pruskie wojsko do zakuwania jeńców. Ciekawym zabytkiem, znajdującym się w tej placówce, jest niewątpliwie XVIII-wieczna figurka kata z pręgierza wschowskiego¹³. Figurka ta jest niestety uszkodzona, nie posiada głowy i prawej ręki. Wschowskie muzeum wypożyczyło ją z Muzeum Narodowego w Poznaniu i zabytek ten jest obecnie eksponowany.

Muzeum Zamkowe w Malborku, a dokładniej jego oddział w Kwidzynie, miało w podziemiach skrzydła północnego zrekonstruowaną średniowieczną izbę tortur¹⁴. Na ścianach do tej pory wiszą tam łańcuchy i kajdany z epoki. Większość eksponatów znajduje się z magazynach działu zbiorów tego muzeum. Według informacji uzyskanych od pracowników tej placówki, znajdują się tam też: kajdany z XVII–XVIII wieku, kajdany krzyżowe XVII–XVIII wiek, kuny XVII–XVIII wiek, skrzynia tortur z XVIII wieku, topór i pień katowski z XVI wieku. Gromadzone latami przez urzędników sądowych eksponaty częściowo pochodzą z izby tortur działającej niegdyś w miejskim ratuszu. Ważnym urządzeniem pomocniczym była kuna, służąca do wykonywania kar na honorze. Ta żelazna obręcz, zakładana na szyję, rękę lub nogę miała „pilnować” skazanego przytwierdzonego za pomocą łańcucha lub powrozu do murów miejskich, pręgierza, ratusza czy kościoła.

Na rynkach polskich miast zachowało się w różnym stanie kilka ciekawych pręgierzy: np. w Poznaniu (1535 r.), Wrocławiu (1492 r.), Szydłowcu (1. połowa XVII w.), Brzegu (1540 r.), Namysłowie (1541 r.). Należy zaznaczyć, że tego typu zabytki były wielokrotnie przebudowy-

¹¹ *Extract protocollii*, <https://mzl.zgora.pl/wystawy/muzeum-tortur/najcenniejsze-zabytki/extract-protocollii/>

¹² <https://muzeum.wschowa.pl> [dostęp: 4.04.2022].

¹³ W. Maisel, *Posążek kata z pręgierza wschowskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1971, t. 19, nr 1, s. 47–49, zob. także ważną pracę o katowskim rzemiośle: H. Zaremska, *Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie Polski XIV–XVI wiek*, PWN, Warszawa 1986.

¹⁴ *Muzeum Zamkowe w Malborku. Oddział w Kwidzynie*, <http://zamek.kwidzyn.pl> [dostęp: 6.03.2022].

wane, lecz ich funkcja pozostawała niezmienna i dzisiaj są atrakcją turystyczną. Podczas prac konserwatorskich w ratuszu tarnowskim odkryto fragmenty tamtejszego pręgierza, pochodzącego z późnego średniowiecza i postanowiono go wyeksponować na tamtejszym rynku.

Interesującymi zabytkami wydają się szubienice. Zachowane w formie drewnianej lub murowanej przetrwały i można je zobaczyć na terenie kilku placówek muzealnych założonych w byłych obozach zagłady. Bardzo ciekawe, zachowane w różnym stanie, średniowieczne i wczesnonowożytne szubienice murowane, można oglądać w kilku miejscach naszego kraju np. Wojcieszowie (XIV–XV w.), Lubaniu (XV w.), Stankowicach (1. połowa XVIII w.). Fragmenty drewnianej, XIX-wiecznej szubienicy znajdują się na stokach Cytadeli Warszawskiej, obecnie jest to teren Muzeum Niepodległości.

Muzeum Narodowe w Krakowie w swoich zbiorach broni białej ma dziewięć mieczy katowskich. Jeden z tych zabytków podobno należał do słynnego warszawskiego kata o imieniu Dytwald, choć dekoracyjność tego narzędzia sugeruje raczej, iż miecz stanowił symbol władzy sądowniczej. Datowanie zabytku jest utrudnione, gdyż forma tego typu mieczy nie ulegała zmianom na przestrzeni XV–XIX wieku. Niejaki Dytwald odnotowany został w wieku XIX, ale niewykluczone, że miecz mu przypisywany miał znacznie dłuższą historię¹⁵. W przypadku pozostałych mieczy nie jest łatwe ustalenie ich proveniencji.

W bardzo ciekawym, krakowskim Muzeum Kata znajdują się również realia datowane od późnego średniowiecza do połowy XIX wieku. Można tam zobaczyć dobrze zachowane kajdany, kłódki oraz kilka sztuk szczypiec i cęgów. Oprócz tych zabytków eksponowane są jednak głównie repliki, w posiadaniu muzeum jest ich ponad 100, tworzą podobno największy dostępny arsenał takich przedmiotów w Polsce, co pozwala zaspokajać potrzeby nawet znawców tematu¹⁶. W skład ekspozycji wchodzi mało- i wielkogabarytowe sprzęty, począwszy od widelca heretyka po dziewicę norymberską. Muzeum jest ciekawie usytuowane i tworzy całościowo oryginalny klimat.

Muzeum Narodowe we Wrocławiu posiada w zbiorach unikatowy zabytek, najpewniej pochodzący z Ratzbony – miecz katowski z XVII

¹⁵ *Miecz kata warszawskiego Dytwalda*, <https://zbiory.mnk.pl/pl/najcenniejsze/katalog/553596> [dostęp: 16.03.2022].

¹⁶ *O muzeum*, <http://kacianora.com.pl/o-muzeum.php> [dostęp: 16.03.2022].

wieku, którym ścięto barona Schaffgotscha¹⁷. O zabytkach tego typu, znajdujących się śląskich zbiorach, pisał Maciej Trzciniński. Przeprowadził on, z punktu widzenia archeologa, zabytki jurysdykcji karnej na Dolnym Śląsku od średniowiecza do połowy XVIII wieku¹⁸. Ciekawy miecz katowski ma w swoich zbiorach Muzeum Zamkowe w Sandomierzu, zabytek ten znalazł swoje miejsce na stałej wystawie w ratuszu¹⁹. W zbiorach Powiatowego Muzeum w Nysie znajduje się dobrze opracowany miecz katowski datowany na 1706 rok. Jest to miecz o głowni prostej, obusiecznej. Na awersie wygrawerowano koło i napis w języku łacińskim: „Et Verbum Caro Factum Est 1706” (w tłumaczeniu na język polski: I słowo ciałem się stało)²⁰. Ciekawe miecze katowskie, jednak nie do końca zidentyfikowane i datowane, posiadają ponadto: Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu oraz Muzeum PTTK w Gorlicach²¹. Oba te zabytki są eksponowane na wystawach stałych. Kolejny interesujący obiekt znajduje się na wystawie w Wieży Ratuszowej w Pułtusku (Muzeum Regionalne w Pułtusku). Jest to późnośredniowieczny bicz o nieustalonej do końca proveniencji²².

W warszawskim Muzeum Niepodległości zachowało się kilka interesujących nas realiów. Pochodzą one z więzienia carskiego, umiejscowionego w Cytadeli Warszawskiej. Interesująco prezentuje się tam kilka par kajdan z drugiej połowy XIX wieku oraz pejcze, służące do zadawania cierpienia osadzonym. Jeśli chodzi o kajdany, eksponowane są one na wystawie stałej Muzeum X Pawilonu w odtworzonej Kuźni, gdzie zakładano więźniów. Można tam też zobaczyć łańcuch sędziego, który zakładał przewodniczący sądu, stanowił on atrybut władzy sędziowskiej. Instrumenty do zadawania bólu znajdują się także w oddziałach Muzeum Niepodległości²³ tj. Mauzoleum Walki i Męczeństwa w al. Szucha oraz

¹⁷ T. Fercowicz, *Miecz katowski, którym ścięto barona Schaffgotscha*, <https://mnwr.pl/intrygujace-miecz-katowski-ktorym-scieto-barona-schaffgotscha> [dostęp: 11.03.2022].

¹⁸ M. Trzciniński, *Miecz katowski, przegierz, szubienica. Zabytki jurysdykcji karnej na Dolnym Śląsku XIII–XVIII w.*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2001, passim.

¹⁹ *Dział historyczny*, <http://www.zamek-sandomierz.pl/muzeum/dzialy-i-zbiory/54-dzial-historyczny> [dostęp: 13.03.2022].

²⁰ M. Krawczyk, *Miecz katowski (XVIII w.)*, <http://www.muzeum.nysa.pl/web.n4?go=451> [dostęp: 14.03.2022].

²¹ *Miecze katowskie*, <http://mieczesredniowieczne.pl/miecze-katowskie> [dostęp: 15.03.2022].

²² *Średniowieczne proto-miasto w Pułtusku*, <http://muzeum.pultusk.pl/sredniowieczne-proto-miasto> [dostęp: 16.03.2022].

²³ <https://muzeum-niepodleglosci.pl> [dostęp: 15.03.2022].

Muzeum Więzienia Pawiak. Zachowały się kajdany, bicze, pejcze, żelazne pręty, pałki, którymi wymierzano kary cielesne. Znajduje się tam też „taborecik”, na którym sadzano i torturowano przesłuchiwanym. Ciekawe, aktualnie nieprezentowane realia zdeponowane są w magazynach działu zbiorów Muzeum Niepodległości.

Instytut Pamięci Narodowej w swoich zasobach posiada rozproszony zbiór narzędzi do wykonywania kar. Różnego rodzaju wymyślne instrumenty często nieskomplikowanej konstrukcji używano do zadawania cierpienia przesłuchiwanym. Przy ulicy Strzeleckiej 8 w Warszawie powstała Izba Pamięci, poświęcona więźniom aresztu Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie²⁴. W zbiorach muzeów martyrologicznych eksponowane są też przedmioty do wykonywania kar, najczęściej prymitywne, wytwarzane na potrzeby chwili. Wydaje się że pokazywanie tego typu obiektów służy podkreśleniu specyfiki takich miejsc²⁵. Ciekawie jawi się wystawa w Muzeum Martyrologii „Pod zegarem” w Lublinie, gdzie prezentowane są zachowane przyrządy, służące do wymierzania kar i prowadzenia przesłuchań o różnej proveniencji²⁶.

Podsumowując, polskie muzea nie posiadają wielu oryginalnych eksponatów dotyczących jurysdykcji karnej, a wystawy opierają się głównie na reprodukcjach. Największy problem jest z najstarszymi zabytkami, ich opisem i prawidłową identyfikacją. Zgromadzone eksponaty wymagają w wielu przypadkach opracowania i wydobycia ich z magazynowych czełści. Jak się wstępnie udało ustalić, pewna część realiów dotyczących interesującej na tematyki znajduje się w zbiorach prywatnych kolekcjonerów.

Piotr Maroński

Bibliografia

Kranz Tomasz, *Muzea w byłych obozach w Polsce jako forma instytucjonalizacji pamięci*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 2003, t. 26, s. 9–22.

Maciejewski Tadeusz, *Narzędzia tortur, sądów bożych i prób czarownic*, Wyd. Miscelanea, Koszalin 1997.

²⁴ *Strzelecka 8 – Izba Pamięci*, <https://ipn.gov.pl/pl/kontakt/oddzialy-ipn/oddzial-ipn-w-warszawie/102012,Strzelecka-8-Izba-Pamieci.html> [dostęp: 15.03.2022].

²⁵ T. Kranz, *Muzea w byłych obozach w Polsce jako forma instytucjonalizacji pamięci*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 2003, t. 26, s. 9–22.

²⁶ <https://zamek-lublin.pl/muzeum-martyrologii-pod-zegarem> [dostęp: 21.03.2022].

Maisel Witold, *Archeologia prawna Europy*, PWN, Warszawa–Poznań 1989.

Maisel Witold, *Archeologia prawna Polski*, PWN, Warszawa–Poznań 1982.

Maisel Witold, *Posążek kata z przęgierza wschowskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1971, t. 19, nr 1, s. 47–49.

Nawrocki Szymon, *Przechadzki po Poznaniu. Pręgierz poznański, kat i szubienica*, „Kurier Poznański” 1927, nr 34, s. 9.

Trzcziński Maciej, *Miecz katowski, przęgierz, szubienica. Zabytki jurysdykcji karnej na Dolnym Śląsku XIII–XVIII w.*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2001.

Wanatko Grzegorz, *Muzeum Dawnych Tortur w Zielonej Górze*, Muzeum Lubuskie w Zielonej Górze, Zielona Góra 2010.

Zaremska Hanna, *Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie Polski XIV–XVI wiek*, PWN, Warszawa 1986.

Netografia

Dział historyczny, <http://www.zamek-sandomierz.pl/muzeum/dzialy-i-zbiory/54-dzial-historyczny>

Extract protocoll, <https://mzl.zgora.pl/wystawy/muzeum-tortur/najcenniejsze-zabytki/extract-protocoll/>

Fercowicz Tadeusz, *Miecz katowski którym ścięto barona Schaffgotscha*, <https://mnwr.pl/intrygujace-miecz-katowski-ktorym-scieto-barona-schaffgotscha/>

<http://www.museodelatortura.com/>

<http://www.museumtortury.cz/>

<http://www.torturemuseum.it/>

<https://muzeum-niepodleglosci.pl/>

<https://www.amsterdam.info/museums/torture-museum/>

<https://www.foltermuseum.at/>

<https://www.terrorhaza.hu/hu>

<https://www.torturemuseum.be/>

<https://zamek-lublin.pl/muzeum-martyrologii-pod-zegarem/>

Kamienie hanby, <https://mzl.zgora.pl/wystawy/muzeum-tortur/najcenniejsze-zabytki/kamienie-hanby/>

Krawczyk Mariusz, *Miecz katowski (XVIII w.)*, <http://www.muzeum.nysa.pl/web.n4?go=451>

Miecz kata warszawskiego Dytwalda, <https://zbiory.mnk.pl/pl/najcenniejsze/katalog/553596>

Miecze katowskie, <http://mieczesredniowieczne.pl/miecze-katowskie/>

Muzeum Danych Tortur, <https://mzl.zgora.pl/wystawy/muzeum-tortur/>

Muzeum Zamkowe w Malborku. Oddział w Kwidzynie, <http://zamek.kwidzyn.pl>

O muzeum: <http://kacianora.com.pl/o-muzeum.php>

Strzelecka 8 – Izba Pamięci, <https://ipn.gov.pl/pl/kontakt/oddzialy-ipn/oddzial-ipn-w-warszawie/102012,Strzelecka-8-Izba-Pamieci.html>

Średniowieczne proto-miasto w Pultusku, <http://muzeum.pultusk.pl/sredniowieczne-proto-miasto/>